

Чернігівський обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

Використання освітніх ресурсів задля інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в демократичне суспільство (методичні рекомендації)

Чернігів

2024

Укладачі: *Солодовник М. А.*, методист відділу інклюзивного навчання та закладів освіти інтернатного типу Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

Зленко Л. О., завідувач відділу інклюзивного навчання та закладів освіти інтернатного типу Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

Рецензенти: *Чепурна Г. Л.*, доцент кафедри КІСІ Національного університету «Чернігівська політехніка», кандидат психологічних наук

Фарбак Т. М., старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики їх викладання Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського

Відповідальна за випуск: *Лисенко І. В.*, проректор Чернігівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені К.Д.Ушинського, кандидат педагогічних наук, доцент

Методичні рекомендації містять матеріали з питань інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в заклади загальної середньої освіти, практичних аспектів упровадження інклюзивного навчання та особливостей демократичного громадянства.

Рекомендовано директорам, заступникам директорів, педагогічним працівникам базових навчальних закладів, батькам, слухачам курсів підвищення кваліфікації керівних та педагогічних кадрів освіти.

*Рекомендовано до друку вченою радою Чернігівського обласного інституту
післядипломної педагогічної освіти імені К. Д. Ушинського
(протокол від 19.12.2014 року № 7)*

ЗМІСТ

Вступ	4
Розділ 1. Демократія та громадянське суспільство в сучасному світі	5
Розділ 2. Педагогічні аспекти інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в дитячу спільноту	10
Розділ 3. Методи використання ОДГ/ОПЛ у формуванні демократичного суспільства	24
3.1 Створюємо шкільні правила разом	27
3.2 Взаємодія усіх учасників освітнього процесу задля реалізації цілей	28
Розділ 4. Використання ресурсів ОДГ/ОПЛ у професійній діяльності педагогів	36
Додатки	38
Список використаних джерел	45

Вступ

Інклюзія – це індикатор суспільства. На скільки ми розуміємо осіб з особливими потребами, на стільки ми цивілізовані.

Павло Хобзей

Спільним для всіх українців є розуміння інклюзивної освіти як прояву демократичного, рівноправного суспільства. Хоча недостатньо усвідомленим є сприйняття інклюзії в тому значенні, яке вкладено в її змістове наповнення в успішних європейських країнах (Італії, Австрії, Німеччині, США, Польщі тощо), де дорослі й діти, школярі та студенти, «особливі» й «нормотипові» вчать поважати інших, відмінних від них, спільно реалізовувати себе в розмаїтому суспільстві.

Демократія – це відповідальність усіх за збереження суспільних цінностей. Позитивне сприйняття демократичних суспільних цінностей, національна ідентичність та громадянська консолідація, високий рівень правової культури, наявність сприятливих можливостей для участі особистості в суспільному житті.

Основою демократії є свобода і рівність усіх громадян. Передусім – це рівність перед законами, коли немає жодних особливих прав чи привілеїв для тих чи інших спільнот.

Мета інклюзії в освіті полягає у ліквідації соціальної ізоляваності (виключення), що є наслідком негативного ставлення до поняття різноманітності. Відправною точкою цього поняття є переконання, що освіта є одним із основоположних прав людини і основою для більш справедливого та демократичного суспільства.

Розділ 1. Демократія та громадянське суспільство в сучасному світі

*Демократія є єдиною системою, здатною відобразити
гуманістичну передумову рівноваги або рівноваги.*

Ключ до її таємниці – залученість громадянина.

Джон Ралстон Сол

Модерна демократія зародилася у XVIII ст. Та надто помалу знаходила практичне втілення як в наступному XIX столітті, так і у XX, коли ледь не загинула. Витримавши жорстке протиборство з тоталітарним нацизмом і комунізмом, ще й після цього залишалася вразливою і зневаженою. Лише в середині 80-х рр. в думках і в діях багатьох, у поглядах теоретиків, на рівні масових почуттів та в оголошених намірах керівників відбулися значні зміни на її користь. Цю думку Ж.-Ф. Ревеля розвиває Р. Далл. Сьогодні ідея демократії, вважає він, отримала загальне визнання. Більшість режимів претендують на право називатися демократичними. Навіть диктатори наполягають на тому, що їхній різновид правління – необхідна ланка на шляху до повної демократії. Однак, додає Р. Далл, – «те, що ми розуміємо під демократією, далеко не рівнозначне тому, що під нею розуміли Перикл і афіняни». Древньогрецькі, римські, середньовічні і ренесансні трактування, пише науковець, змішалися із пізнішими поглядами, утворивши цікаву суміш теорій з їх практичними додатками, що часто суперечать одна одній. Більш того, прискіпливий погляд на демократичні устремління виявить значну кількість проблем, для яких не знайдеться однозначного вирішення. Не всі визнають універсальну цінність демократії, як і її благодіючий вплив на суспільство, зокрема й особистість. Адже вона вимагає від людини найвищого ступеня самосвідомості, спонукає її до активної творчої самореалізації, водночас з усвідомленням необхідності прислужитися спільному добру. Людині надається підтримка у формі різноманітних суспільних об'єднань, проте свій стержень

вона має створити сама. Основне, що потрібно, – докласти зусиль, і не лише для себе, але й для зовсім сторонніх людей. Така перспектива далеко не всім повинна сподобатися. Хіба не краще розраховувати на турботу із зовні, зобов'язати когось, аби про тебе подбав, усім забезпечив? Та й з якої статі окремих індивід має працювати задля когось, служити якомусь химерному спільному благу? Чом не спрямувати всі прибутки на себе, своє приватне становище? Егоїстичні устремління завжди були притаманні людським індивідам, як по одинці, так і в сукупності. Мабуть саме ця дихотомія розуміння явища «демократія» і відобразилася у тезі Вінстона Черчилля: «Демократія – найгірша форма із правлінь, проте кращого людство поки що нічого не придумало».

То що ж являє собою демократична модель суспільного устрою? І чому, попри всі її недоліки, демократія залишається бажаною? Ліна Костенко в інавгураційній лекції, прочитаній студентам Національного університету «КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ» 1 вересня 1999 року, зазначила: демократія добра тим, що при ній не держава руйнує людину, а людина будує державу. І саму себе, і своє гідне життя, і гуманітарну ауру своєї нації. За жодної іншої форми правління людина не дістає стільки творчих можливостей, як за демократії. В її межах вона здатна найповніше проявити себе, найбільше посприяти благ у інших. Обумовлено це тим, що демократія розглядає людину як суверенну істоту, не заперечує її самодостатності, індивідуальної самобутності. Власне межі демократичного простору є умовними, їх позначають раціонально встановлені норми в дусі просвітництва. Особливо плідно креативність кожного може актуалізуватись у різних формах громадської діяльності. Це спонукає людей прагнути демократичних цінностей, виборювати свободу з демократичними гаслами, з ними йти на вибори, сподіваючись на краще життя.

Сучасне громадянське суспільство неможливе без активного залучення всіх своїх членів у різні види діяльності, поваги прав і свобод кожної окремої людини, забезпечення необхідних гарантій безпеки, свободи і рівноправності. Саме тому й викликана нагальна

потреба у створенні для покращення фізичних, психологічних, соціальних і духовних умов життя, навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами.

Сучасна школа – це щось значно більше, ніж традиційна передача знань. Школа відіграє ключову роль у вихованні громадян, які мають бути готові до життя в демократичному суспільстві і до конструктивної взаємодії з іншими. Адже саме в школі кожен отримує перший досвід спільного життя, тож вкрай важливо, щоб цей досвід формував активну громадянську позицію. Зростання дискримінації і нетерпимості в суспільстві, збільшення випадків порушення прав людини свідчать про кризу демократії в Україні, зокрема в цей складний період для країни. Ці виклики актуалізують необхідність вивчати та щоденно практикувати демократичні принципи і повагу до універсальних прав людини, починаючи зі школи.

Перехід до розбудови демократичного, відкритого громадянського суспільства, толерантного ставлення до відмінностей, визнання цінності кожної людини, ратифікація численних конвенцій та декларацій у сфері прав людини, дитини, людей з інвалідністю зумовили зміну бачення прав осіб з порушеннями розвитку, внаслідок чого система спеціальної освіти стала не повною мірою відповідати демократичним цінностям. Усе, що тривалий час вважалося оптимальним, доцільним і логічним у системі спеціальної освіти (закритість системи, інституалізація, недооцінювання ролі батьків у навчанні дітей та їхніх прав щодо вибору освітнього шляху дитини; орієнтування освіти на академічну підготовку певною мірою за рахунок особистісного та соціального розвитку тощо), в реаліях сьогодення вбачається недостатнім, або й неприйнятним, для забезпечення прав дітей на здобуття якісної освіти та підготовки до життя в сучасному соціумі.

Еволюція людської цивілізації засвідчує чітку закономірність: суспільство й освіта детермінують одне одного. Від того, яким є суспільство, залежить система освіти; водночас, яким чином розбудовується освітня система, такого рівня розвитку досягатиме й

суспільство. Суспільство є найскладнішою соціальною системою. У широкому розумінні – це соціальна взаємодія людей, сукупність відносин та зв'язків між людьми у процесі їх спільної діяльності; у вузькому – це конкретно історичний тип того чи іншого суспільства, країни, їх організація. Суспільства, залежно від того, на яких стадіях (соціального, економічного, політичного) розвитку вони перебувають, поділяють на традиційне, перехідне, сучасне. Окрім цього вирізняють закрите (зазвичай тоталітарне) і відкрите (переважно демократичне) суспільство. В закритому суспільстві влада і власність на засоби виробництва фактично зрощуються (як на території СРСР, а також у багатьох пострадянських країнах). Утворення відкритого суспільства стає можливим лише за умови вироблення прийнятної для громадян моделі управління суспільними процесами та розвитку науки, освіти, культури.

Громадянське суспільство — це спільнота, яке складається з вільних, незалежних, рівноправних громадян. В такому суспільстві люди взаємодіють, спілкуються і добровільно самоорганізуються на основі спільних (незалежних від держави) інтересів. Громадяни захищені необхідними законами від прямого втручання і обмежень з боку держави. В такому суспільстві переважають демократичні громадянські суспільні цінності. Функціонування громадянського суспільства не є можливим без громадянина як самостійного індивідуального члена суспільства, який усвідомлює себе таким, наділений певним комплексом невідчужуваних прав і свобод і відповідає перед суспільством за свої дії.

Громадянське суспільство:

- сприяє самоорганізації та реалізації наших власних інтересів;
- виступає гарантом непорушності наших особистих прав;
- служить опорою в можливому протистоянні громадян з державою;
- обмежує державну владу та здійснює контроль за нею на всіх рівнях;

- бере на себе частину проблем, які важко або не під силу розв'язувати державі;
- захищає інтереси різних груп людей.

Демократичне громадянство – це система цінностей, принципів та поведінки, які спрямовані на формування активних, відповідальних та залучених громадян. Воно включає в себе повагу до прав і свобод людини, відповідальність перед суспільством, участь у прийнятті рішень та готовність до конструктивного діалогу.

Розділ 2. Педагогічні аспекти інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в дитячу спільноту

У кожній людині є сонце, тільки дайте йому світити

Сократ

Наразі ми можемо спостерігати те, що діти привносять у дитячі спільноти різний життєвий досвід свій та родини. І на шляху визначення завдань педагогів щодо успішної інтеграції дітей у дитячі спільноти слід проаналізувати та врахувати сприятливі умови та проблеми, які можуть виникнути під час інтеграції тієї чи іншої дитини.

Важливим є індивідуальний підхід у процесі інтеграції дітей з особливими освітніми потребами. Загальними завданнями для педагогів є:

- соціально-психологічний супровід, створення емоційного комфорту та відчуття безпеки;
- здійснення в освітньому процесі індивідуального підходу;
- розвиток в дитячій спільноті демократичної взаємодії та емпатійного міжособистісного спілкування;
- робота з дитячою спільнотою задля прийняття та/чи підтримки дитини;
- залучення дітей до різних видів спільної діяльності;
- взаємодія з батьками/законними представниками, їх залучення до освітнього процесу.

Отже, успішне виконання цих завдань можливе за умови синергетичності дій педагогів закладів освіти, психологічної та соціальної служб, батьків, а також за умови високого рівня розвитку емпатійності дитячої спільноти, її вміння жити та навчатися разом.

На сучасному етапі розвитку демократичної освіти в Україні нагальною потребою є створення умов для залучення кожної дитини до навчально-виховного процесу із урахуванням її загальних та спеціальних потреб, особливостей соціального досвіду, рівня розвитку культури, своєрідності ціннісних орієнтацій. Актуальною проблемою освіти ХХІ століття є залучення дітей з

особливими освітніми потребами до основного загалу дітей, колективу, спільноти навчального закладу (інклюзивне навчання). Закордонні та вітчизняні наукові дослідження засвідчують необхідність і важливість організації взаємодії дітей з різноманітних культурних середовищ, з відмінними здібностями, своєчасними і особливими потребами, різними ціннісними орієнтаціями в умовах соціального середовища. Організація навчально-виховного процесу учнів з різними порушеннями шляхом удосконалення сприятливих психолого-педагогічних умов, використання корекційно-компенсаторної складової забезпечує можливість набуття ними соціального досвіду, досвіду міжособистісної взаємодії, саморегулювання моральної поведінки, розвитку власної особистості задля подальшого успішного включення в соціальне середовище.

Загальні аспекти соціалізації учнів з особливими освітніми потребами із врахуванням їхніх потреб науково досліджувалися та обґрунтовувалися. Проблеми інтеграції та інклюзії цікавили багатьох вітчизняних (Ю. Богінська, Л. Будяк, Л. Вавіна, Н. Ворон, Т. Ілляшенко, А. Капська, Н. Мирошніченко, А. Мудрик, Ю. Найда, Н. Софій, С. Хлебик та ін.) і зарубіжних вчених (Д. Барбер, Т. Бут, Ч. Веббер, Д. Деппелер, М. Кинг-Сирс, Т. Лорман, Т. Міттлер, Д. МакГі Річмонд, К. Стафофорд, Д. Роза, Д. Харві та ін.). Актуальність і необхідність соціальної, культурної та освітньої інтеграції та інклюзії дітей з особливостями розвитку в систему суспільних відносин підкреслюється в багатьох дослідженнях (Л. Аксьонова, В. Бондар, Ю. Бистрова, І. Білозерська, Т. Вісковатова, А. Висоцька, І. Гладченко, В. Засенко, О. Глоба, І. Колесник, А. Колупаєва, Н. Лавриченко, Н. Макаруч, О. Маллер, С. Максименко, О. Мамічева, К. Островська, Л. Руденко, В. Синьов, Є. Синьова, М. Супрун, І. Татяничикова, С. Трикоз, Л. Фомічова, О. Хохліна, А. Шевцов, М. Шеремет, Н. Шматко, М. Чайковський та ін.). У дослідженнях І. Бгажнєвої, В. Бондаря, І. Гілевич, В. Засенка, Т. Сак та інших особлива увага приділяється питанням надання практичної допомоги особам з інвалідністю в

процесі їх інтеграції в суспільство, вивченням спеціальних умов успішної інклюзії, визначенням основних напрямів із включення дітей з особливими потребами в загальноосвітній процес.

Проблемою виховання дітей з особливими освітніми потребами та їх соціалізацією займалися такі вітчизняні вчені, як І. Бех, Є. Бондар, А. Гольдберг, Н. Засенко, В. Засенко, І. Єременко, І. Колесник, І. Лобурець, К. Луцько, Е. Пуцин, М. Ярмаченко та ін., зарубіжні вчені – Девід Рубейн та Стів Хайнес та ін. Незважаючи на значну для сьогоднішнього кількість інформації щодо інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в соціум, ставлення суспільства до них є неоднозначним.

Розкриття особливостей інтеграції учнів з особливими освітніми потребами до соціального середовища на сучасному етапі в процесі дослідження. Для розв'язання поставлених у дослідженні завдань використано теоретичний метод (для вивчення й аналізу науково-методичної літератури, сучасних наукових досліджень, зіставлення наукових поглядів у педагогічній та психологічній площині, узагальнення). Важливим аспектом процесу соціалізації особистості є її власна активність. Як свідчать наукові дослідження, процес набуття соціального досвіду або якостей не є процесом механічного перетворення людини в суспільну особистість. Усі зовнішні впливи діють через внутрішні особливості людини (потреби, інтереси, мотиви тощо) та її набутий досвід взаємодії із середовищем. Тому її ставлення до соціальних цінностей, а також до зовнішніх впливів і конкретної ситуації зумовлює відповідну поведінку та вчинки. У наукових дослідженнях термін «соціалізація» визначається неоднозначно:

- процес перетворення людської істоти на суспільного індивіда, утвердження її як особистості, залучення до суспільного життя як активної дієвої сили (Н. Андрієнкова, М. Лукашевич, В. Москаленко);
- набуття людиною соціальних якостей, необхідних для життя в суспільстві (К. Альбуханова-Славська, В. Пазенко);

- засвоєння особистісного, соціального досвіду, цінностей, норм, установок, що властиві суспільству й соціальним групам, до яких вона належить (В. Андрущенко, Л. Бондаренко).

Незважаючи на деякі відмінності у визначенні терміна «соціалізація» особистості, доцільно виокремити спільні ознаки цього процесу, а саме:

- процес розвитку, динаміки, якісних змін;
- володіння людиною соціальними якостями, які визначають її як представника суспільства;
- поняття соціальне (соціальний досвід, цінності, норми, установки тощо), що притаманне суспільству і допомагає людині адаптуватися в ньому.

До цього доцільно додати взаємодію людини із соціальним середовищем, що виявляється у різних видах суспільної діяльності. Саме у діяльності особистість вступає у різноманітні соціальні зв'язки, бере участь або організовує різні форми спілкування, виконує різні соціальні, внутрішньо групові, міжособистісні, індивідуальні ролі. Звернемо увагу на своєрідні особливості розвитку дітей з особливими потребами. Вони виявляються у:

- неспроможності бути залученим до різноманітних, бажаних видів, форм діяльності, що гальмує задоволення усіх особистісних потреб дитини (в самоствердженні, усвідомленні своєї значущості, розвитку), а тому зумовлює усвідомлення відсутності деяких здібностей;
- недостатньому рівні участі в різних видах діяльності, особливо привабливих, що обмежує можливості міжособистісної взаємодії з іншими учнями, розвиток потреби у спілкуванні з ними.

Ці потреби здатні сприяти розвитку й вдосконаленню інших здібностей, особливостей учнів; неспроможність задовольнити деякі потреби в конкретній діяльності дає можливість компенсувати розвиток дитини з особливими освітніми потребами шляхом досягнення успіхів в інших сферах життя. Тому на соціалізацію

таких дітей впливають багато чинників та мікрочинників, від яких залежить подальший їх розвиток. Інтеграція, соціалізація, реабілітація дітей з особливими потребами – це складний процес. Він потребує суттєвих змін у ставленні до дітей з інвалідністю, які потребують не лише матеріальної, фінансової, гуманітарної підтримки і заходів реабілітації (медичної, професійно-освітньої, соціально-побутової), а й належних умов для актуалізації своїх здібностей, розвитку особистих якостей і потреб у соціальному, моральному і духовному самовдосконаленні. Важливою у цьому процесі є соціально-педагогічна реабілітація, яка полягає у створенні таких умов для саморозвитку дитини, в результаті яких виробляється активна життєва позиція особистості.

Проте більшість дітей з особливими освітніми потребами, незважаючи на зусилля, що вживаються суспільством, з метою їх навчання та виховання, ставши дорослими, виявляється невідповідною до інтеграції у соціальне середовище. Водночас практика свідчить, що будь-яка людина, яка має порушення розвитку, може за відповідних умов стати повноцінною особистістю, розвиватися духовно, забезпечувати себе в матеріальному плані та бути корисною суспільству. Щоб це відбулося, провідна роль належить педагогу, його внутрішній позиції, методам та меті. Саме він обумовлює, яким бути новому поколінню, оскільки «тиражує» не лише зміст свого предмету, а й свій тип мислення, спілкування, поведінки, оцінки подій тощо. Освітні й педагогічні інновації як пошук нового «всередині», як «включення» в дію невикористаного раніше потенціалу учня мають складати духовну складову суб'єкта навчання. Головною організаційною формою соціальної адаптації та інтеграції в суспільство дітей з особливими потребами в умовах освітнього середовища є інклюзивне навчання, яке включає осіб з особливими освітніми потребами до соціального середовища, що є важливим кроком, особливо в сьогоденні умовах. Його умови дають широкі можливості для соціалізації дітей з особливими освітніми потребами, а також формують у них здатність змінювати

середовище, впливаючи на нього. Переваги таких закладів полягають у наявності сприятливих умов для навчання, виховання і супроводу таких дітей. Проте важливо розуміти, що соціалізація дітей з особливими освітніми потребами та їх інтеграція до суспільства – це не чіткий розклад, план або схема, ніякий навчальний заклад не зможе цього зробити, якщо у цьому процесі не будуть активно задіяні батьки. Тому це кропітка робота батьків і фахівців, їх спільні дії, командна робота, які сприятимуть розвитку здібностей дитини та її соціальній адаптації й інтеграції. Водночас війна змінила ці стосунки, взаємодію та підтримку, адже багато батьків з такими дітьми виїхали за межі країни, також виїхала і частина фахівців, які працювали з ними. Таке становище суттєво впливає, насамперед, на дітей з особливими освітніми потребами, оскільки їм потрібно звикнути до нового місця проживання, середовища, іншої мови, культури, традицій, фахівців. Батьки ж, переважно мами, в цей час мають не лише подібні проблеми, а на них також лежить відповідальність забезпечення сім'ї (матеріальне, дах над головою, спеціальні умови для дитини тощо) та розвиток дитини, що зробити в іншій країні без підтримки досить складно. Непросто це зробити і тим батькам дітей з особливими освітніми потребами, які залишилися в Україні. На це впливають інші фактори: переміщення в інший регіон без зміни країни; перебування в населених пунктах, які періодично знаходяться під обстрілами; зниження рівня життя; недостатня кількість фахівців для роботи з такими дітьми тощо. Сім'я є найкращим середовищем для розвитку особистості дитини, головним інститутом виховання, який відіграє значну роль в розвитку суспільства, особливо якщо дитина певним чином обмежена у своїх можливостях. Саме батькам та іншим членам родини належить вирішальна роль у тому, щоб вона розвивалася, соціалізувалася, ставала особистістю.

Особливу роль в соціалізації відіграє стиль сімейного виховання, загальний психологічний клімат сім'ї, ставлення батьків до дитини. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя і практичної діяльності, в домашніх умовах

забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки й діяльності. Саме батьки повинні вчити дитину будувати розумні взаємини з однолітками. Проте практика свідчить, що у нас є поширеною низка типових проблем сімей, у яких батьки таких дітей здебільшого або самі виконують завдання замість своїх дітей, отримані від фахівців, або жорстко нав'язують дітям дії й ретельно їх контролюють. Такі дії батьків не дозволяють дітям діяти самостійно в різних життєвих ситуаціях, що вплине на їхню подальшу соціалізацію. Сім'ї, у яких виховуються діти з особливими освітніми потребами, потребують необхідної підтримки з боку спільноти. Їх оточення відіграє важливу роль у становленні та розвитку дітей з особливими потребами. Якщо суспільство не готове прийняти цих дітей, то це значно вплине на подальший їх розвиток, зокрема, вони можуть замкнутися в собі, проявляти агресію тощо. Тому потрібно приймати та включати таких дітей у суспільство і вони зможуть розкритися та проявити свої таланти і здібності.

Надання спеціалізованої допомоги та підтримки сім'ї відіграє життєво важливу роль у зміцненні соціальної інтеграції та сприяє умовам, які дозволяють дітям адаптуватися до соціального середовища, зокрема, за допомогою інклюзивного навчання. Але на даний час у країні йде війна, що негативно впливає на всі сторони життя суспільства, батьків та дітей з особливими освітніми потребами. На сьогодні головною причиною є те, що батьки багатьох таких дітей змінили місце проживання, є внутрішньо переміщеними особами або виїхали за межі України. Це накладає на них додаткові турботи, зобов'язання та обмеження. З огляду на це вони можуть «саботувати» «роботу з сім'єю», ухиляються від «ретельного вивчення проблем сім'ї», не відвідувати необхідні заходи, не брати активної участі у складанні та корегуванні індивідуальної програми розвитку дитини тощо. Але неправильно вважати всіх батьків з такою поведінкою поганими батьками, які нехтують батьківськими обов'язками. Насамперед це пов'язано з

тим, що вони рятували своїх дітей, а також така ситуація має місце через те, що батьки не мають мотивації брати участь в діях, які, на їх думку, ніяк не впливають на те, що насправді їх хвилює. В умовах війни змінити таке становище складно, але можливо внаслідок повного зміщення акцентів у цьому питанні: фахівці та адміністрація закладу має насамперед вважати батьків рівноправними учасниками освітнього процесу та реалізаторами індивідуальної програми розвитку дитини. Також важливим аспектом є батьківська компетентність. Як свідчить практика, в батьків дітей з полісистемними порушеннями існує 5 рівнів батьківської компетентності: дуже низька, низька, середня, висока та найвища. Фахівцям з батьками потрібно постійно працювати над її підвищенням. Найголовніша роль у цьому процесі належить сім'ї, фахівці ж мають допомагати та підтримувати такі родини. Кінцевим результатом цього процесу є така інтеграція дитини у соціально-економічне життя суспільства, коли вона не відчуває своєї неповноцінності. На сьогодні ж, не дивлячись на складну ситуацію в країні, фахівці в межах своїх можливостей та безпекової ситуації продовжують працювати з дітьми з особливими освітніми потребами, а батьки намагаються знайти можливість забезпечити дітям комфорт і відновлення в межах сім'ї.

Особливої уваги потребують учні, які нещодавно прийшли на навчання в заклад освіти. Виникають складнощі природнього характеру, які пов'язані з процесом адаптації. Якщо ж це дитина із сімей внутрішньо переміщених осіб, то крім адаптації, може проявитись ретравматизація, пов'язана з попереднім досвідом.

Тому цій категорії дітей потрібна додаткова підтримка та увага на всіх етапах її навчання. Доцільним буде відпрацювання різних сценаріїв подій на заняттях, в ігровій або рольовій формах. До прикладу, дитина може надавати «команду» іграшці, по виконанню дій з іграшкою педагог може побачити рівень розуміння послідовності дій в надзвичайній ситуації дитиною. Діти з когнітивними та емоційними категоріями труднощів можуть неправильно інтерпретувати інформацію: узагальнюючу,

асоціативну чи уявну. Тому доцільним буде узгодити з дитиною інформацію, яка є важливою, декілька разів, враховуючи складнощі на рівні сприйняття інформації. Коли педагоги працюють з дитиною тривалий час, вони можуть передбачати реакцію учня – емоційну чи поведінкову, розуміти, як дитина реагує на стрес чи різку зміну діяльності. Педагоги знають, що заспокоїло дитину в минулій ситуації, а що не допомогло. Також їм відомі тригери для дитини, які можуть спричинити стресову реакцію, і, відповідно до попереднього досвіду взаємодії, вони вміють підібрати дієві саме для цієї дитини індивідуальні засоби впливу. Крім того, педагоги, знають сигнали, які дитина демонструє у відповідь на стрес і тривогу, до яких належать, наприклад, вираз обличчя, мимовільні рухи певного зразку, зміни в мовних моделях, стереотипна поведінка, замкнутість, нервовість, повторюваність певних дій, тощо. Ці сигнали є підказками, які направлять педагогів на необхідність надання адекватної відповіді на поведінкову реакцію та якнайшвидшої підтримки. Важливо звернути увагу педагогів на ці підказки, оскільки втрата часу та пропуск можливості надання своєчасної підтримки може призвести до загострення поведінки та додаткового напруження педагогів, батьків і самої дитини. Як вже було вказано, важливо переконатися, що дитина зрозуміла сказане і не буде собі неправильну модель поведінки.

Варто пам'ятати – те, що очевидно нам, дорослим, не є очевидним для дітей. Якщо ми не перевіримо рівень розуміння вказівки у дитини, ми не дізнаємось, які сумніви та незрозумілі моменти залишились у неї. Відповідно, в момент реагування ми не можемо розраховувати на реакцію дитини та розуміння нею вказівок дорослого. Вказані вище особливості сприймання та реагування є типовими для всіх категорій дітей з особливими освітніми потребами та залишаються специфічні особливості, на які варто звернути увагу дорослим. Нижче наведені деякі з них відповідно до різних категорій освітніх труднощів.

Діти з розладами аутистичного спектру в повсякденному житті є досить вибагливими. Це складає непросту ситуацію в організації

життя з ними для їх родин. Так само, важко зрозуміти підказки, які дитина нам дає щодо своїх страхів і почуттів та адекватно до них задовольнити її потребу в підтримці та спілкуванні. Те саме стосується і надзвичайних ситуацій. Звична стереотипна поведінка та організація життя, як вдома, так і в закладі освіти дає такій дитині ілюзію стабільності та передбачуваності, все що виходить за межі цього, призводить до стресу та непередбачуваних поведінкових реакцій. Це може бути емоційний сплеск, небажані прояви, різкі агресивні рухи тощо. Будь яка зміна розпорядку дня може створити привід для додаткового емоційного стресу. Таким учням можна допомогти зрозуміти поведінку навколишніх людей та ситуацію, яку вони бачать, але не розуміють, за допомогою задалегідь опрацьованих під час тренувань «соціальних історій», у тому числі у вигляді візуалізацій. Створення разом з дитиною цих історій, котрі пояснюють, що відбувається навколо, пояснюють дитині реакції, на які чекають від неї під час реагування на надзвичайні ситуації. Це може допомогти дитині посилити розуміння інформації на рівні створення власного досвіду. Дитина з розладом аутистичного спектру, яка спілкується за допомогою усного мовлення, може повторювати певні вислови в режимі нон-стоп, наприклад: «Все жахливо», «Ми всі помremo» тощо. Така приказка може віддалити їх від однолітків та дорослих. Щоб допомогти дитині уникнути подібних тверджень, їй необхідно надати конкретну інформацію про ситуацію та допомогти їй зрозуміти, як її описати вербально відповідно до рівня розуміння дитини.

Діти з інтелектуальними порушеннями не завжди розуміють події, які відбуваються незаплановано та/або свої реакції на ці події. Діти з низьким рівнем функціонування не завжди можуть розуміти ситуацію, що відбувається, а від того часто не відчують тривоги. В той же час дитина з вищим рівнем розуміння ситуації може відреагувати, як реагувала б дитина значно молодшого віку. Дорослі мають визначити, яким є ступінь розуміння дитиною ситуації, що відбувається, та власного ставлення до емоційно

насиченої, непередбачуваної події Як правило, діти з інтелектуальними труднощами реагують на подію на основі реакції оточуючих дорослих і однолітків та значно менше покладаються на слова та пояснення, які отримують. Отже, перше, що має зробити тут педагог – контролювати власні реакції, які в будь-якому разі «зчитує» дитина. Інструкції, пояснення і інші комунікаційні дії мають бути простими та конкретними. Для пояснення подій рекомендується використовувати малюнки та інші доступні засоби візуалізації.

Дітям з труднощами в навчанні додаткова допомога може знадобитися залежно від рівня їхньої емоційної зрілості та здатності розуміти поняття, особливо коли основна складність полягає в обробці інформації та тлумаченні слів, які дитина чує та говорить. Тобто інформація для дитини означає саме те, що вона чує в слові, а не те, що вкладено в поняття. Відповідно, слова треба обирати ретельно, щоб не допустити неправильного розуміння сказаного. Наприклад, «Вийди з кімнати» – може означати в такому розумінні і йди на подвір'я, і йди до лісу і все що завгодно, залежно від контексту. Труднощі в обробці інформації та складнощі в її диференціації вимагають від дорослого повторення сказаного, можливо і супроводу візуальними підказками. Важливо використовувати конкретні слова та перевіряти, чи зрозуміла їх суть та значення для дитини. Деякі діти відчують певні складнощі з уявленнями про час та простір, тож новини по телебаченню чи в інтернеті можуть їх заплутати – їм важко зрозуміти, що те, про що говорять в новинах, відбувається не в реальному часі, а вже є звершеним фактом. Також, важливим фактором є те, що ці діти можуть відчувати труднощі в користуванні вже набутими соціальними навичками та контролювати себе, тож їм може знадобитися підтримка та керування від дорослого в контролі гніву, терпимості до інших та себе, самоконтролі.

Діти з фізичними та сенсорними порушеннями без когнітивних порушень те, що відбувається навколо, будуть розуміти залежно від рівня їх розвитку. Імовірно, що вони будуть відчувати страх через

свої фізичні особливості. Брак інформації про зовнішній світ та реальність, в якій відбуваються непередбачені події, спричиняють тривожні стани та емоційне збудження. Коли педагог надає пояснення такій дитині, йому важливо бути чесним, але спокійним. Як і всім іншим дітям, учням з сенсорними порушеннями важливо точно знати, що вони в безпеці та будуть захищені, розуміти, що дорослі поруч з ними та будуть піклуватися про них в будь-якій ситуації. Важливо заздалегідь поговорити про те, як їм знайти укриття та якими допоміжними засобами вони можуть скористатися, якщо виникне така потреба. Діти з порушеннями зору не можуть реагувати на зовнішні орієнтири та візуальні підказки. Вираз обличчя, світлові знаки тощо не є тими сигналами, на котрі дитина може орієнтуватися. Відповідно, важливо пам'ятати, що інтонації голосу та його інтенсивність будуть джерелом знань дитини про навколишній світ та ситуацію, яка відбувається навколо, і реагувати на неї дитина буде адекватно не до обставин, а до тієї інформації, яку педагоги передали вербально. Треба переконатися, що дитина розуміє вас правильно. Діти з порушеннями зору зазвичай дуже переймаються своєю здатністю безпечно рухатися, коли це необхідно. Педагог має додати впевненості дитині та відповісти на всі її питання, пов'язані з реагуванням на надзвичайну ситуацію, і заздалегідь практикувати орієнтування та її рух під час тренувань. Це підготує дитину до реагування на надзвичайні ситуації та поза ними.

Діти з порушеннями слуху будуть мати складнощі в розумінні мовлення дорослого під час подій, які вимагають негайного реагування. Це може спровокувати ситуацію, в якій дитина буде відчувати збентеження та розчарування у власній безпеці. Дитина з глухотою, яка не читає по губах, буде потребувати перекладу мовою жестів. Нездатність зрозуміти ситуацію, в якій дитина знаходиться, породжує страх та тривогу, іноді більше, ніж сама надзвичайна ситуація. Через обмеження знання термінів, пов'язаних з війною та надзвичайними подіями, слова для розмови педагогу треба вибирати конкретні та ті, які мають візуальне підкріплення

(використання малюнків/візуальних історій). При тренуваннях реагування на надзвичайні обставини варто врахувати цей факт та вивчити спеціальні слова, жести, знаки, які можуть знадобитися під час реагування. Необхідно пам'ятати, що умови освітлення або відстань сильно обмежують здатність читати по губам, та навіть слідкувати за повідомленнями, які супроводжуються жестовою мовою. Повідомте заздалегідь дітям, що в будь-якій ситуації поруч є дорослий, який подбає про них і дасть їм необхідне обладнання, яке може допомогти в разі потреби (наприклад, ліхтарик тощо).

Діти з важкими емоційними та поведінковими розладами знаходяться в групі ризику до сильних стресових реакцій. Типовими для цих дітей є обмежені навички справлятися з стресовими ситуаціями в щоденному побуті. Тож, у надзвичайній ситуації вони можуть бути пригніченими подіями, що відбуваються та демонструвати гострі емоційні реакції, які можуть суттєво ускладнити реагування на непередбачувану подію для всієї дитячої групи та педагогів, які знаходяться з ними. У тих дітей, які і в звичайних обставинах мають ознаки тривожності, такі, як смоктання пальця, обгризання нігтів, циклічне ходіння (по колу чи іншій траєкторії) тощо, також можуть спостерігатися сильніші прояви цих реакцій та симптоми замкнутості, збудження, безпорадності, відчаю. Загострена небезпека також полягає в підвищенні руйнівної та непередбачуваної поведінки, більш концентрованої агресії та сильнішій її інтенсивності. Для подолання та управління цими проявами педагогам знадобиться організація багаторазових рутинних тренувань, які стануть для дитини звичними, «напрацьованими» та не будуть викликати таких реакцій.

У суспільстві часто недооцінюють вплив травматичних подій на дітей з особливими освітніми потребами та приписують інвалідності та онтогенезу незвичні поведінкові/емоційні прояви та явища, а це не завжди так. Важливо усвідомлювати вплив події на дитину. У контексті військової агресії важливо розуміти, що дітям потрібно більше тренувань, часу, підтримки, настанов. Під час спілкування з дітьми важливо звернути увагу на властиві їм прояви

тривожності та занепокоєння, які будуть виражатись в міміці, жестах, зміні мовлення, інтонацій, нервозності. Дитина може прагнути та намагатись досягти ізоляції, відмовляється брати участь в спільних з іншими дітьми видах діяльності, тощо. Треба пам'ятати, що діти з особливими освітніми потребами більш чутливі до невербальних повідомлень від дорослих та оточуючих людей, особливо інтонацій та виразу обличчя. Тож педагогічні працівники мають пильно слідкувати за власною реакцією, щоб ефективно заспокоїти дітей та надавати їм ефективний приклад для наслідування. Отже, постійні тренування з дітьми з особливими освітніми потребами, рутинні повторення та програвання можливих нестандартних ситуацій, можуть допомогти педагогам, дітям, їх батькам бути якомога краще готовими до нестандартних подій.

Розділ 3. Методи використання ОДГ/ОПЛ у формуванні демократичного суспільства

Освіта з прав людини – невід’ємна частина демократичного громадянства. Вона спрямована на формування знань, навичок і цінностей, необхідних для поваги до прав людини, боротьби з дискримінацією та захисту прав інших. Освіта з прав людини має важливе значення для формування інклюзивного суспільства. Вона допомагає дітям зрозуміти свої права та права інших, розвивати критичне мислення та емпатію, а також формувати навички мирного співіснування. Цей тип освіти сприяє розвитку толерантності, взаєморозуміння та поваги до різноманітності.

Освіта для демократичного громадянства розвиває ряд ключових компетенцій та навичок, які є необхідними для успішної участі в суспільстві.

- **Критичне мислення:** здатність аналізувати інформацію, визначати достовірні джерела, формувати власну думку та аргументувати її.
- **Комунікація:** вміння ефективно спілкуватися з різними людьми, висловлювати свою думку, слухати інших та шукати спільні рішення.
- **Співпраця:** здатність працювати в команді, ділитися відповідальністю, шукати компроміси та досягати спільних цілей.
- **Креативність та інноваційність:** здатність генерувати нові ідеї, знаходити нестандартні рішення та втілювати їх у життя.
- **Відповідальність:** почуття обов'язку перед суспільством, готовність брати на себе відповідальність за свої дії та їх наслідки.
- **Ініціативність:** здатність брати ініціативу, діяти самостійно, робити свій внесок у розвиток суспільства.
- **Толерантність:** повага до інших культур, вірувань та способів життя, здатність до міжкультурного діалогу.

- **Емпатія:** здатність розуміти почуття та емоції інших людей, ставитися до них з розумінням та співчуттям.

Розвиток цих компетенцій та навичок сприяє формуванню відповідальних, активних та залучених громадян, які можуть сприяти розвитку демократичного суспільства. Однією з форм прояву є шкільна громада – об'єднання педагогів, учнів і батьків, які мають спільну мету і завдання та діють на підставі спільних інтересів заради забезпечення можливості повноцінного розвитку та самореалізації кожного учасника. Якщо авторитарна школа розглядає освітній процес як відносини між суб'єктом та об'єктом, то демократична школа своєю метою бачить трансформацію їхньої діяльності у взаємовигідну співпрацю.

Характерними особливостями шкільної громади є:

- спільна мета та завдання для учасників освітнього процесу (співпраця учителів, учнів і батьків);
- активна участь усіх членів в управлінні шкільною громадою (спільне прийняття рішень та відповідальність за їхнє виконання);
- тісні взаємозв'язки шкільної та місцевої громад (активна участь у житті місцевої громади та залучення її членів до діяльності в школі);
- створення сприятливого середовища для формування цілісної особистості (забезпечення відповідних умов для самопізнання та реалізації всього природного потенціалу особистості).

Школи потребують як управління, так і врядування. Основними функціями *управлінської* діяльності є педагогічний аналіз стану освітнього процесу в школі, планування роботи, організація діяльності школи, внутрішкільний контроль та регулювання життєдіяльності громади школи. Управління школою базуються на дотриманні розподілу повноважень, ієрархії, інструкцій і порядку.

Врядування школою відображає гнучкість суспільних відносин. Сучасним школам доводиться відповідати на різні виклики внутрішнього та зовнішнього походження, співпрацювати з

різними спільнотами й особами. Тут усі члени шкільної спільноти, і передусім учні, відіграють важливу роль. Вони взаємодіють, ведуть переговори й укладають угоди, чинять тиск, приймають рішення разом. Окремо взятий член громади не має повного контролю над іншими. Отже, шкільне самоврядування — форма організації життєдіяльності шкільної громади, що забезпечує її автономний розвиток під час досягнення реалізації власних цілей.

Експерти зі шкільного врядування Бекман і Траффорд виділяють позитивне значення демократичного врядування школою, оскільки воно:

- зміцнює дисципліну;
- підвищує рівень навчання;
- знижує рівень конфліктів;
- робить школу конкурентоспроможнішою;
- забезпечує майбутнє існування стійких демократій.

Критерії для оцінювання прогресу діяльності школи, що базуються на визначених Радою Європи принципах освіти для демократичного громадянства:

- права і відповідальність;
- активна участь;
- визнання і повага різноманітності.

Чотири ключові сфери демократичного врядування в школі:

- врядування, лідерство, управління і відповідальність перед громадою;
- ціннісно-орієнтована освіта;
- співпраця, комунікація та участь: конкурентоспроможність і самовизначення школи;
- учнівська дисципліна.

Отже, головне завдання шкільного врядування — створення ефективного комфортного освітнього середовища для всіх учасників освітнього процесу.

3.1 Створюємо шкільні правила разом

Відповідно до Закону України «Про освіту» права та обов'язки у школі мають всі учасники освітнього процесу – учні, батьки, вчителі та інші співробітники навчального закладу, але для комфортного співіснування мають діяти правила. Суспільні норми та правила допомагають нам жити разом безпечно, справедливо і добропорядно. Це досвід застосування у реальному житті демократичних норм і правил. Правила існують для того, щоб запобігти конфліктам, забезпечити справедливість і допомогти встановити гармонійні взаємини як вдома, так і в школі, або просто під час гри. Ту ж саму роль виконують закони для суспільства. Закони існують для захисту наших прав і свобод, а також для того, щоб створити безпечне суспільство. У школі молодь обмінюється думками про необхідність певних правил і законів та про процедури їх ухвалення. Учні дізнаються про нормотворчий процес, допомагаючи створити і переглянути правила, які регулюють життя їх шкільної спільноти.

Як готувати правила та шкільні рішення

Голосування не дає відчуття, що всі позиції враховані, залишає незадоволеною частину людей. Колегіальне рішення краще ухвалювати за певними етапами, які дають усвідомлення, що врахована позиція кожного з учасників процесу.

1. Своєчасно і повно проінформувати всіх, хто розглядає питання, дати час на осмислення.
2. Створити робочу групу, у якій рівномірно представлені учні, вчителі та батьки.
3. Зібрати всі ідеї — учасники робочої групи консультують інших, накопичують пропозиції.
4. Мозкові штурми щодо того, як усе це інтегрувати, внаслідок чого робоча група ухвалює проєкт рішення.
5. Розгляд проєкту під час засідання робочої групи.

Саме так, ухваливши правила і зробивши все, щоб донести їх навіть до найменших учнів, а саме надрукувати в кольорі, і тепер вони є в усіх класних кімнатах і навіть коридорах, допомагає

відчути всім учасникам освітнього процесу свою цінність та можливість впливати на рішення, що дають можливість будувати демократичне суспільство.

На уроках вчителі мають теж вибудувати певні правила задля підтримки дисципліни, яка є фундаментом успішних звершень, формуючи толерантне та відповідальне суспільство.

Можливий перелік правил:

- правило піднятої руки (якщо хочеш висловити свою думку, підніми руку);
- правило одного мікрофона (одночасно говорить лише одна людина);
- правило мобільної тиші (під час роботи в групах уникати гучних вигуків, щоб не заважати іншим);
- правило добровільної участі (якщо є можливість вибору, усі мають право самостійно вирішувати, чи хочеться їм виконувати певне завдання);
- правило конфіденційності (під час обговорення проблемних запитань усі можуть висловити певні думки й просити про нерозголошення);
- правило доброзичливості (слід шанобливо ставитися до інших, поважати їхню думку, уникати оцінювальних фраз);
- правило «тут і тепер» (обговорювати питання, які стосуються безпосередньої теми дискусії).

3.2 Взаємодія усіх учасників освітнього процесу задля реалізації цілей

Щоб демократичні засади працювали у суспільстві, у школі також важливо розвивати практичні навички співпраці, демократичної участі, критичного мислення. Крім того, важливо пропагувати й відповідні норми поведінки, демократичний стиль життя, демократичну культуру. Навчання демократії в навчальному закладі вимагає взаємодії усіх зацікавлених сторін – від учнів, вчителів, шкільної адміністрації та батьків до місцевої влади та інших представників громади – у різних сферах діяльності школи.

Без щоденної практики колегіального прийняття рішень, участі у діяльності органів самоврядування, розробки правил і процедур реагування у випадку дискримінації – наприклад, булінгу та мобінгу в школі, демократія та права людини перетворюються на порожні гасла. Особистий практичний досвід реальної демократії в школі – запорука виховання свідомих громадян і поглиблення культури демократії у суспільстві в цілому. Тому формування демократичних компетентностей у школі тісно пов'язане з демократичним розвитком самого навчального закладу. Школам важливо розвиватися і створювати сприятливе середовище для вивчення демократії.

Кожна дитина неповторна, наділена від природи унікальними здібностями, талантами та можливостями. Місія Нової школи – допомогти розкрити та розвинути здібності, таланти і можливості кожної дитини на основі партнерства між учителем, учнем і батьками. Один із ключових компонентів концепції Нової української школи є педагогіка партнерства між учнем, учителем і батьками. В основі педагогіки партнерства – спілкування, взаємодія та співпраця між учителем, учнем і батьками.

Є два суттєві шляхи успішної співпраці:

- Постійне, чітке, двостороннє спілкування.
- Різні способи залучення батьків до освітнього процесу.

Зазвичай виділяють формальне й неформальне спілкування: спілкування з окремими батьками і з групою батьків. Неформальне спілкування відбувається здебільшого у випадках, коли вчитель зайнятий іншими справами. Важливим для усіх форм спілкування є активне слухання. Оскільки під час неформального спілкування вчитель не завжди має час і можливість приділити цьому належну увагу, тоді він чи вона може запропонувати окрему зустріч, і спілкування набуває формального характеру: *«Я бачу, що у вас є багато запитань щодо навчання Андрія, а у мене зараз мало часу. Пропоную домовитися про зустріч в інший зручний для вас час».*

На це варто звернути увагу під час спілкування з батьками:

Слухайте уважно. Дайте це зрозуміти, зосередивши свою увагу на людині й дивлячись на неї.

Будьте уважними, намагайтесь не відволікатися, у тому числі й на власні думки.

Давайте короткі стимулюючі відповіді (кивання, відповіді на кшталт: «О, так?», «А потім?»), переконайтеся, що ваш співрозмовник бачить, що ви слухаєте його уважно й готові продовжити спілкування з ним.

Не переривайте співрозмовника – дайте йому можливість закінчити речення.

Ставте відкриті запитання, які дадуть співрозмовнику змогу глибше зрозуміти суть проблеми. Наприклад: «Що ви маєте на увазі?», «Не могли б ви навести приклад?» або «Чи не хочете ви розповісти про це більше?»

Майте на увазі, що інша людина має свої відчуття і думки. **Не нав'язуйте свої ідеї, думки, відчуття, поради.**

Проявляйте співчуття не лише словами, а й поведінкою.

Намагайтесь зрозуміти почуття і думки співрозмовника. Звертайте увагу на міміку, яка супроводжує розмову, наприклад, вираз обличчя. Звертайте увагу на манеру розмовляти – інтонацію, силу голосу тощо.

Слухайте не лише слова, а й почуття, які ховаються за ними.

Наприкінці розмови **підсумуйте** своїми словами те, що інші хотіли донести до вас.

Активне слухання потребує достатньо часу – тому сплануйте цей час заздалегідь.

Зазвичай спілкування відбувається під час особистої зустрічі з батьками, але може відбуватися за допомогою інших засобів – телефонні дзвінки, написання листів електронною поштою, спілкування у соціальних мережах тощо.

Основні форми спілкування

Батьківські збори, засідання команд супроводу, як і будь-які інші збори, що проводяться у школі (загальні збори працівників,

методичні ради тощо), відображають культуру організації. Численні джерела з організаційного менеджменту зазначають, що працівники будь-якої організації можуть витратити майже половину свого робочого часу (старший персонал ще більше), беручи участь у зборах (відвідуючи, проводячи, здійснюючи підготовку). Саме тому важливо розуміти основні стратегічні моменти у проведенні зборів, щоб учасники залишалися задоволеними як від процесу, так і від результатів, а самі збори спряли розвитку культури співробітництва. Плануючи збори, важливо розуміти їх мету – тобто, дати відповідь на запитання: «Для чого ми зібралися?» Зазвичай, люди збираються з багатьох причин:

- Прийняття рішень.
- Планування.
- Вирішення проблем.
- Оцінка виконання.
- Розвиток команди.
- Інформування.
- Святкування досягнень.
- Навчання.
- Розроблення індивідуальної програми розвитку.

Відповівши на запитання «Для чого ми збираємося?», важливо також окреслити очікувані результати, які ви бажаєте досягнути. При формулюванні очікуваних результатів потрібно пам'ятати, що вони мають бути короткими і конкретними твердженнями. Наприклад, темою перших батьківських зборів може бути така: «Залучення батьків до освітнього процесу». Отже, нашими очікуваними результатами є:

1. З'ясування очікувань батьків щодо їхньої можливої участі в освітньому процесі.

2. Ознайомлення батьків із можливими способами їх залучення до освітнього процесу (організація освітнього середовища, планування навчальних матеріалів, участь у проведенні навчальних занять тощо).

3. Отримання згоди від окремих батьків щодо їхньої участі в освітньому процесі.

4. Визначення теми, часу і місця проведення наступних зустрічей.

Другий крок після визначення мети і очікуваних результатів – **спланувати процес і відповідальних осіб**. Керуючись вищезазначеним прикладом, ви можете подумати над наступними питаннями:

Яким чином ви будете з'ясовувати очікування батьків – методом «мозкового штурму», чи за допомогою опитувальника чи іншим способом?

Хто є відповідальним за цей процес? За проведення «мозкового штурму?» За розробку опитувальника?

Скільки часу для цього потрібно?

Усі відповіді на ці та інші запитання зазначаються у порядку денному, з якого батьки зможуть побачити зміст питань, відповідний процес, час, відведений на обговорення чи вирішення цих питань. Чим більше деталей ви продумаєте і сплануєте, тим ефективніше пройдуть ваші зустрічі і батьки залишаться задоволеними як результатами, так і процесом.

Враховуючи те, що основним завданням інтеграції дітей з особливими освітніми потребами в освітнє середовище є створення всіх необхідних умов для розвитку особливої дитини, адміністрація навчального закладу, психологи, соціальні педагоги, вчителі, вихователі, сурдопедагоги та інші фахівці мають попрацювати над створенням універсального дизайну в закладі освіти. Але одна справа – прийняти дитину з особливими освітніми потребами до школи, і зовсім інша – знайти взаєморозуміння з нею та її батьками (опікунами). Саме тому в процесі розвитку інклюзивної освіти особливе місце займає тісна взаємодія між школою та родиною, котрі як партнери мають спільну мету – допомогти дитині соціалізуватися в освітньому середовищі.

Проблема роботи з дітьми та батьками, які виховують дітей з особливими освітніми потребами, знаходиться в центрі уваги

багатьох зарубіжних і вітчизняних науковців: В. Андрущенко, М. Ярмаченка, Е. Андрєєвої, В. Бондаря, Т. Ілляшенко, А. Колупаєвої, Н. Сабат, Є. Ярської-Смирнової, О. Акімової та зумовлює необхідність її практичного спрямування. Наприклад, І. Іванова, Л. Борщевська та Л. Зіброва вказували на те, що сім'я є основним середовищем формування людини, але вона не повинна бути єдиним агентом впливу, оскільки особлива дитина потребує спілкування з іншими членами суспільства і не повинна замикатися в домашньому оточенні.

Навчальний заклад організовує інформаційні заходи щодо підтримки родини, консультації осіб, які піклуються про дитину: батьків/опікунів, вчителів, асистентів вчителів та інших. Як з дітьми, так і з батьками робота може бути індивідуальною або груповою.

Основною метою взаємодії з батьками/опікунами є:

- створення тісного контакту батьків зі педагогами як ресурсу, шляхом надання постійної допомоги в розв'язанні проблемних питань, пов'язаних з вихованням дитини;
- участь батьків в громадській діяльності у межах навчального закладу;
- підготовка батьків як учасників змін в соціумі.

Навчання батьків проводиться шляхом організації, з певною періодичністю (встановленою в співвідношенні з потребами) необхідних інформаційних та навчаючих заходів, орієнтованих на розвиток батьківських компетенцій, формуванню стосунків, що відповідають їх соціальній ролі, корекцію/розвиток поведінки та навичок батьківства.

Адміністрація навчального закладу спільно з адміністрацією інклюзивно-ресурсного центру має подбати про те, щоб заходи з батьківського навчання не були випадковими, а мали систематизований характер, за встановленим графіком, який буде відомий усім учасникам освітнього процесу та стали значущою частиною діяльності школи.

Забезпечити тривалий зв'язок з батьками можна шляхом безпосереднього залучення їх як волонтерів у різноманітні заходи, що проводяться у навчальному закладі. Батьки можуть брати участь в практичній діяльності з дитиною разом із фахівцями (ігри, виховні заходи, екскурсії тощо), створення та адаптація дидактичних матеріалів тощо.

В інклюзивному освітньому середовищі батьки дітей з особливими освітніми потребами відіграють важливу роль в процесі створення індивідуальної програми розвитку (ІПР), що проявляється, головним чином, в наданні інформації про дитину, її родину, наданні необхідної допомоги для забезпечення прогресивного розвитку дитини.

Батьки також:

- надають важливу інформацію, котра допоможе створити та максимально успішно реалізувати індивідуальну програму розвитку дитини (наприклад, підготовка тем, стиль та спосіб навчання вдома, навички та здібності, що учень демонструє вдома, в незнайомому оточенні, його улюблені заняття, а також те, що не подобається, його можливі реакції на різноманітні ситуації тощо);

- консолідують та забезпечують безперервність навчального процесу, розпочатого педагогічним персоналом навчального закладу, надаючи дитині вдома можливість для розвитку та застосування на практиці компетенцій, сформованих під час навчального процесу;

- надання зворотної інформації щодо перенесення дитиною сформованих навичок в побутові домашні ситуації;

- підтримує відкритий діалог з навчальним закладом;

- консультування;

- надання, за необхідності, роз'яснювального коментаря (пояснень) для кращого розуміння очікувань школи від батьків.

Очевидним є те, що участь батьків в процесі написання ІПР потребує зусиль з обох сторін: важко уявити, що всі батьки дітей з ООП будуть із задоволенням брати участь у цьому процесі. Це в

компетенції вчителя, класного керівника, вчителів, психолога підтримати батьків у цій справі.

Виходячи зі специфіки сімей, де є діти з ООП, слід зазначити, чим більш залученні батьки в інклюзію, тим більша ймовірність досягнення бажаних результатів у дітей.

Таким чином, співпраця з батьками є ключовим елементом в створенні середовища, де діти почуватимуться щасливими та захищеними, відчуватимуть підтримку родини та зможуть максимально розвивати свій потенціал. У цьому середовищі фахівці та батьки мають співпрацювати задля надання найкращої допомоги дитині в навчанні.

Розділ 4. Використання ресурсів ОДГ/ОПЛ у професійній діяльності педагогів

Навчання ОДГ/ОПЛ фокусується більше на тому, які навички учні будуть проявляти після відвідування уроків, ніж на тому, чому саме вчителі мають їх навчати. Три основні методичні принципи навчання учнів викладені нижче:

- свобода слова і висловлювання – основне право участі в демократичних процесах. Учні повинні навчитися розуміти і використовувати це право, а також з'ясувати, яким чином воно захищається їх національною конституцією. Такий підхід до навчання є когнітивним (об'єднує знання, поняття і розуміння);
- учні повинні навчитися користуватися фундаментальним правом людини. Оскільки активне використання цього права є істотним для участі в житті демократичного суспільства. Учні мають також навчитися застосовувати на практиці навички ведення публічних дебатів (практичний підхід до навчання);
- щоб розвивати свободу слова, учні повинні навчитись сміливо висловлювати свої погляди, навіть у випадку розходження із більшістю, толерантно вислуховувати думки інших і ставитись до них з повагою. Обмежуючи дискусії з певних питань, конфлікти можна вирішувати ненасильницькими методами (підхід, що базується на сприйнятті та справедливій оцінці).

Цей приклад демонструє інтегрований підхід не тільки до навчання прав людини, але і до освітнього процесу взагалі. Щоб бути дієвим та практичним, навчання має розвиватися відповідно до трьох взаємопов'язаних принципів – знань, понять і розуміння; навичок; ставлення та оцінювання. Протягом декількох десятиліть вчителі дотримуються цієї концепції навчання.

Отже, в чому полягає роль вчителів ОДГ/ОПЛ для забезпечення відповідних можливостей навчання? Відповіді на ці питання прості. Учні, молоді громадяни, які вивчають курс ОДГ/ОПЛ:

- повинні знати свої права людини і розуміти умови, від яких вони залежать (принцип навчання «про» демократію і права людини);
- отримують життєвий досвід у школі, яка певною мірою є моделлю мікросуспільства, що поважає свободу і рівність учнів; вони мають можливість на практиці застосовувати права людини (принцип навчання «через» демократію і права людини);
- компетентні і впевнені, мають почуття відповідальності стосовно інших і своєї громади (принцип вивчення «для» демократії і прав людини).

На другому етапі вивчення ОДГ/ОПЛ учні, поза сумнівом, мають вивчати ключові документи, як, наприклад, Загальна декларація прав людини (ЗДПЛ) і Європейська Конвенція про захист прав людини (ЄКПЛ). Учні повинні знати, що кожна людина має право користуватись свободою слова і висловлювання, вільного доступу до інформації через ЗМІ, без втручання цензури (Стаття 10). Вони мають розуміти, як лише це одне право може змусити демократію запрацювати.

Учні повинні вміти аналізувати принципи, викладені у Статті 14 ЗДПЛ (стаття стосується ключового принципу рівності і принципу заборони дискримінації): «Чоловіки і жінки, багаті і бідні, від малого до старого, громадяни країн та іммігранти – ми всі однаково користуємось цими правами».

Нарешті, учні повинні розуміти, чому свободи мають діяти в рамках закону. Свобода висловлювання дозволяє громадянам просувати свої інтереси в плюралістичному суспільстві, і в таких умовах конкурентної боротьби не буде переможців і переможених. Конституція, правила і закони, мають забезпечити структуру, яка обмежує свободи сильного і захищає слабого. Проте правила не можуть охоплювати кожну проблему, тому члени суспільства повинні самостійно визначати обов'язки щодо один до одного.

ДОДАТКИ

Додаток 1

Урок «Розробляємо спільну домовленість»

(Автор *Рольф Голлоб* та *Петер Кранф* – викладачі Цюріхського педагогічного університету)

Навчальні цілі	Учні навчаються працювати над створенням спільного закону, який пов'язує кожного в школі. Вони обговорюють реалістичні шляхи його інтеграції у щоденне шкільне життя.
Завдання учнів	Учні досягають угоди щодо правил, прийнятих більшістю, та обговорюють можливості інтегрування точки зору меншості.
Ресурси	Фліпчарт, олівці, картки для голосування, перелік шкільних правил, аркуші паперу.
Методи	Групова робота, пленарна дискусія.

Перебіг уроку

1. Учні сидять у колі перед великим плакатом зі шкільними правилами, прикріпленим на дошці. На ньому знаходяться стікери з бажаними змінами до правил від груп. Вчитель розпочинає дискусію.
 - Що учні думають про запропоновані зміни?
 - Чи згодні вони з пропозиціями?
 - Скільки учнів погоджується? Більшість?
 - Що відбувається з меншістю? Чи може бути знайдений компроміс?
2. Учні повертаються у свої групи по чотири особи в кожній. Вони працюють над одним правилом та намагаються його по-новому сформулювати. Учні пишуть правило на аркуші паперу та прикріплюють його на дошці.

3. Після того, як всі нові пропозиції прикріплені на дошці, учні голосують. Всі учні отримують картки для голосування. Кожне правило зачитує вчитель. Учні голосують своїми картками, демонструючи «за», «проти» або «утримуюсь».
4. Пропозиції, не підтримані більшістю, повинні пройти повторне обговорення.
5. По завершенні процесу нові шкільні правила мають бути записані на папері.

Додаток 2

Активність «Наші права, обов'язки, правила»

(методичний поради́ник з використання ресурсів ОДГ/ОПЛ у роботі з дитячими спільнотами задля сприяння інтеграції дітей, які опинилися в умовах війни)

Ключові поняття: взаємодія, взаємозалежність, відповідальність, закони, інтереси, конфлікт, обов'язки, права, правила, проблема, суперечності.

Цілі: навчання дітей встановлювати демократично погоджені правила роботи під час уроку/заняття тощо; розвиток у дітей відчуття власної значущості у спільноті; формування розуміння того, що правила створені для забезпечення людей, для захисту їхніх індивідуальних прав і свобод; розвиток розуміння зв'язків між правами, обов'язками та правилами, які втілюють у собі закон у контексті конкретної спільноти.

Формат: індивідуальна робота, робота в групах, обговорення у колі, інтерактивна вправа.

Продукт: кодекс правил під час уроку/заняття.

Час: прогнозовано 60 хв (залежить від кількості дітей у дитячій спільноті та адаптації навчальної активності до конкретного освітнього контексту). За необхідності можна проводити поетапно (впродовж декількох зустрічей дитячої спільноти).

Роздатковий матеріал та обладнання: роздруківка учнівської версії Конвенції ООН про права дитини (1 примірник для

групи); 5 аркушів паперу формату А1, 3 з яких розділені на три колонки; картки з написами назв груп «А», «Б», «В»; 3 маркери (1 маркер для 1 групи); кольорові наліпки (для кожної дитини 3 наліпки); фліпчарт/дошка.

Організація простору: мають бути створені можливості для роботи в групах та колі.

Перебіг навчальної активності

Крок 1 Діти сідають у коло. Фасилітатор/ка спонукає їх до обговорення проблемних запитань:

Як між собою пов'язані права, обов'язки та правила?

Що було б, якби правил не було?

Під час того, як діти висловлюють власні думки щодо другого запитання, фасилітатор/ка фіксує ключові твердження в першій колонці таблиці, що зображена на дошці або аркуші паперу формату А4 і розміщена на видному для дітей місці. Далі діти мають кожен «мінус» гри/взаємодії без правил «переплюсувати», тобто віднайти позитивні наслідки того, що взаємодія організовується за певними правилами. Фасилітатор/ка фіксує ключові твердження у другій колонці.

<i>Правила</i>	
«Гра без правил» безлад; булінг;	«Гра за правилами» порядок; дружні взаємини;

Крок 2 Фасилітатор/ка запитує дітей, чи хочуть вони, щоб під час уроку чи заняття були (перераховує позиції, зазначені у першій колонці). Далі ставить таке ж запитання, однак перелічує позиції, зазначені у другій колонці. Діти за бажанням можуть обґрунтувати власну позицію, після чого фасилітатор/ка пропонує їм розробити правила уроку/заняття.

Крок 3 фасилітатор/ка об'єднує дітей у три групи. Задля цього можна, наприклад, запропонувати дітям витягнути навмання з торбинки картки з написами «А», «Б», «В». Відповідно кожна група

отримує назву «А», «Б» або «В» (написи на картках назв груп) та аркуш паперу, розділений на три колонки: «Наші права під час уроку/заняття», «Наші обов'язки під час уроку/заняття», «Наші правила під час уроку/заняття».

Методична ремарка: за потреби можна створити не три, а наприклад, шість груп. Тоді кожні три групи працюватимуть над завданням паралельно. Для того, щоб дітям було зрозуміло, у якій трійці вони працюють, написи з назвами груп можна зробити різних кольорів.

Крок 4 Усі групи одночасно працюють над одним завданням, виконуючи його в три етапи.

I етап. Робота з колонкою «Наші права під час уроку/заняття». Групи мають визначитися з правами й записати їх на аркуш паперу в першу колонку, нумеруючи кожен позицію. Фасилітатор/ка зосереджує увагу на тому, щоб, виконуючи це завдання, вони спиралися на Конвенцію ООН про права дитини, адже права учнів/учениць під час уроку/заняття мають ґрунтуватися на правах дитини. Після виконання завдання I етапу групи передають свої напрацювання по колу іншій групі (А до Б, Б до В, В до А).

II етап. Робота з колонкою «Наші обов'язки під час уроку/заняття». Кожна група ознайомлюється з переліком прав, підготовленим попередньою групою, і робить записи у відповідних місцях другої колонки, відповідаючи на запитання: «Чи є у нас обов'язки (моральні зобов'язання) відповідно до цих прав?» (Фасилітатор/ка має враховувати, що до деяких прав буде декілька обов'язків, а до інших – групи не підберуть жодного). Після виконання завдання II етапу групи передають свої напрацювання по колу іншій групі (А до Б, Б до В, В до А).

III етап. Робота з колонкою «Наші правила під час уроку/заняття». Кожна група ознайомлюється з інформацією, напрацьованою попередніми групами, і формулює в третій колонці відповідні правила, яких слід дотримуватися під час уроку/заняття. Правила мають описувати певну поведінку й бути позитивними та конкретними.

Наприклад:

<i>Наші права під час уроку/заняття</i>	<i>Наші обов'язки під час уроку/заняття</i>	<i>Наші правила під час уроку/заняття</i>
Кожен має право бути почутим	Слухати	Коли хтось говорить, ми слухаємо

Крок 5 Далі кожна група розміщує свої напрацювання на видному місці й презентує вироблені правила (див. дод. 1). Після цього діти всі разом визначають найбільш пріоритетні правила, яких слід дотримуватися під час уроку/заняття. Для цього кожна дитина має позначити три пріоритетні для неї правила наліпками.

Крок 6 Фасилітатор/ка узагальнює результати голосування, проведеного за допомогою наліпок, виписує на окремому аркуші 5-6 правил, які набрали найбільшу кількість голосів, і пропонує поставити свій підпис поруч із переліком правил на знак згоди їх дотримуватися. Так діти створюють кодекс правил, яких слід дотримуватися під час уроку/заняття.

Рефлексія демократичної практики.

Орієнтовні запитання для обговорення в колі:

- Правила під час уроку/заняття — це необхідність чи формальність?
- Чи мусить наша спільнота дотримуватися цих правил?
- Що буде, якщо не дотримуватися цих правил?
- Хто має контролювати дотримання цих правил?
- Чи можемо ми вносити зміни в перелік правил? Чому? Навіщо? Як?
- Що допомагало/заважало під час розроблення правил?
- Який ваш внесок у розроблення правил?
- Чи помітили ви, щоб хтось допомагав? Що вони робили?
- Що означають вислови «поважати правила», «шанобливо ставитись до правил»?

Методична ремарка: кількість та формулювання запитань можуть/мають бути адаптованими відповідно до віку дітей.

Активність «Серця»

(методичний поради́ник з використання ресурсів ОДГ/ОПЛ у роботі з дитячими спільнотами задля сприяння інтеграції дітей, які опинилися в умовах війни)

Ключові поняття: різноманітність, гідність, єдність, ідентичність, ім'я, особистість, рівноправність, позитивні риси, спільнота, шанобливе ставлення.

Цілі: допомога дітям запам'ятати імена одне одного; стимулювання в дітей почуття шанобливого ставлення до інших через розпізнавання та оцінювання їхніх позитивних рис; розвиток навичок взаємопрезентації, активного слухання; згуртування дитячої спільноти через розвиток відчуття єдності та цінності різноманіття.

Формат: обговорення у колі.

Продукт: бейджі для учасників.

Роздатковий матеріал та обладнання: кольорові паперові серця з ниточками (або булавками) і написаними іменами дітей та фасилітатора; роздруківка питань для обговорення на аркуші паперу формату А4; фліпчарт або дошка.

Організація простору: мають бути створені умови для роботи в колі.

Рекомендація до перегляду: Жити в демократії: історії для дітей, підлітків, учителів та батьків. Ідентичність.

<https://www.youtube.com/watch?v=OaTriE4l8yo>

Перебіг навчальної активності

Крок 1 Діти сідають у коло, у центрі якого викладено кольорові паперові серця у такий спосіб, щоб діти не бачили написи імен.

Крок 2 Фасилітатор/ка першим/ою бере одне із сердець, віднаходить дитину з іменем, написаним на ньому, і відповідає на запитання, звертаючись до цієї дитини:

- Що мені в тобі подобається?
- Що ми вже робили разом?

- Чому б я сумував/ла за тобою, якби тебе тут не було?

Після цього «дарує» серце цій дитині.

Методична ремарка: за умови відсутності у дітей певного досвіду попереднього спілкування питання слід адаптувати (наприклад: Що б ми могли зробити разом?). Також запитання можна роздрукувати на аркуші паперу формату А4 і демонструвати його як підказку.

Крок 3 Далі ця дитина бере одне із сердець і виконує таке ж завдання. Процедура повторюється, поки всі діти не отримають свої серця.

Методична ремарка: надалі всі носять серця на одязі як бейджики з іменами. Це може тривати під час подальших зустрічей, допоки всі діти не будуть добре знати один одного.

Крок 4 Фасилітатор/ка спонукає дітей до обговорення запитання:

- Чому я використав/ла для виготовлення сердець різні кольори, а не лише один?
- Про що б ви хотіли поміркувати більше після сьогоднішньої зустрічі?

Методична ремарка: кількість та формулювання запитань можуть/мають бути адаптованими відповідно до віку дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безпечне освітнє середовище: надання індивідуальної підтримки учням з особливими освітніми потребами під час підготовки до реагування на надзвичайні ситуації: Лист Міністерства освіти і науки України УІРО від 22.06.2023 р. №172. 16 с.
2. Вербицька П., Волошенюк О., Горленко Г. Громадянська освіта: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Київ: Література ЛТД, 2018. 224 с.
3. Гордієнко Н. М. Дослідження соціалізації осіб з особливими потребами в умовах навчально-реабілітаційного центру. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова*. 2014. № 19. С. 26–35.
4. Гриньова М. В. Розвиток інноваційного потенціалу педагога в умовах впровадження Нової української школи (з досвіду тренерської роботи з учителями початкових класів) : збірник науково-методичних праць. Одеса, 2023. 145 с.
5. Інклюзивна освіта як індивідуальна траєкторія особистісного зростання дитини з особливими освітніми потребами. Збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю / за заг. ред. О. А. Голюк. Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2018. №1. 180 с.
6. Інструменти демократичного розвитку школи. Практичний посібник / за заг. ред. О. Шинаровська. © Європейський центр імені Вергеланда, 2019. 35 с.
7. Платаш Л. Б. Становлення державно-громадських механізмів розвитку інклюзивної освіти в Україні (1990–2020 рр.). *Науковий журнал Хортицької національної академії*. 2020 №1 (2) С.162-187.
8. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. №2145-VIII (від 10.10.2024 р. № 4017-IX зі змінами). *Голос України*. 2017 (№177-179). С.10-22. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
9. Колупаєва А.А., Наконечна Л.М. Інклюзивне навчання: вибір батьків. Харків: Видавництво «Ранок», ВГ «Кенгуру», 2018. 56 с.
10. Колупаєва А.А., Таранченко О.М. Інклюзивна освіта: від основ до практики: монографія. Київ : ТОВ «АТОПОЛ», 2016. 152 с.
11. Кремень В. Г. Інноваційна людина і сучасна освіта. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2013. № 110. С. 4–5.

12. Мотрен С. М. Демократія: досвід і погляд в майбутнє *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право.* 2012. № 2(14) С. 7-11.
13. Нова українська школа: poradnik dla vchytel'ya / za zag. red. N. M. Bibik. Kyiv, 2018. 160 s.
14. Організаційно-методичні засади діяльності інклюзивно-ресурсних центрів: навчально-методичний посібник / за заг. ред. Порошенко М.А. та ін. Київ : 2018. 252 с.
15. Розенберг М. Ненасильницьке спілкування: мова життя. Івано-Франківськ: Ранок, 2020.
16. Синьов В. М., Шевченко В. М. Інтеграція дітей з особливими освітніми потребами в соціальне середовище в сучасних умовах. *Inclusion and Diversity*, 2024. №3. С. 92-96.
17. Сілявіна Ю. Концепт педагогічної реабілітації вихованців з особливими освітніми потребами в сучасному професійно-педагогічному дискурсі. *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету.* 2016. №17. С. 42–47.
18. Соболевська І. Особливості соціалізації розвитку учнів із спеціальними потребами. *Вісник Львівського університету.* 2004. №18. С. 172–175.
19. Стаємо сильнішими разом : методичний poradnik z vykorystannya resursiv ODG/OPPL u roboti z dit'yachymi spil'nootami zadlya spriyannya intehratsii ditey, yakі opynylis'ya v umovakh viynи / ukkladachi: M. Grin'yova, D. Karpenko, O. Solnceva; za zag. red.: N. G. Protasovoї, V.V. Poltorak, Yu. O. Molchanovoї. Kyiv, 2023. 165 s.
20. Хворова Г. М. Зміст та рівні батьківської компетентності у корекційно-педагогічному аспекті. *Актуальні питання корекційної освіти.* 2015. №5. Том 2. С. 333–347.
21. Шевченко В. Включення дітей з особливими потребами в соціально-освітнє середовище. *Гірська школа українських Карпат.* 2018. № 19. С. 51-55.